

Катерина Ніколаєць (Київ)

**ПРОБЛЕМА САМОРЕАЛІЗАЦІЇ РОБІТНИКІВ І СЕЛЯН УРСР
(друга половина 1960-х – на початку 1980-х років):
історіографія**

Суспільно-політичними рухами називають різноманітні форми громадянської активності, спрямованої на досягнення певних суспільно-значимих цілей, через тиск на владні структури та мобілізацію масової підтримки на користь вироблених у межах руху програм. В умовах радянської дійсності абсолютна більшість суспільно-політичних ініціатив являла собою не засіб тиску на владу, а організований партійним апаратом та органами державного управління рух як засіб формування комуністичного світогляду та підтримання ідеологічного впливу на суспільство. У сучасній українській історіографії практично відсутні історіографічні роботи, автори яких визначали б стан дослідження суспільно-політичних рухів в УРСР другої половини 1960-х – початку 1980-х років. Свого часу аналізували праці вчених, присвячені вивченню участі трудящих у суспільних рухах, пов'язаних із трудовою діяльністю, А.В. Санцевич¹ та Я.С. Калакура², однак їх висновки базувалися на ідеологічних догмах про роль КПРС–КПУ у формуванні масової свідомості. Виключення становить новітня робота Я.С. Калакури³, де автор торкнувся оцінок праць українських вчених, які досліджували суспільно-політичну активність трудящих.

Одним із найбільш розрекламованих радянською владою способів самореалізації широких верств населення СРСР у суспільно-політичному житті була участь трудящих у соціалістичному змаганні. Трудова професійна діяльність працівників різних галузей господарства ототожнювалася із активною участю у пропагованому русі. Причому, у наукових творах широко представлялися «докази» масовості участі трудящих та його економічна доцільність і виваженість. У роки правління Л. Брежнєва участь у соцзмаганні була представлена як позитивне сприйняття громадянами економічних реформ у соціалістичному господарстві.

Роботи вчених, присвячені висвітленню різних аспектів соціалістичного змагання, можна поділити за масштабом охоплення територіальних меж дослідження, галузями народного господарства. Розрізняються праці, присвячені висвітленню розгортання соцзмагання у масштабі республіки, в її окремих регіонах, у межах однієї чи кількох галузей промисловості чи сільського господарства.

Соціалістичне змагання у радянській історіографії оголошувалося засобом розширення ініціативи та самостійності робітників і керівників,

сприяння виробленню у них так званого «нового ставлення» до праці, яке передбачало подолання недоліків в організації виробництва, викриття невикористаних резервів, розвиток і зміцнення соціалістичної свідомості, досягнення найвищої продуктивності праці із формуванням звички працювати і знаходити у праці глибоке моральне задоволення. Поруч із цим, соцзмагання розглядалося у якості могутнього важеля партійних організацій на шляху залучення робітників до активної, свідомої, творчої праці. У наукових роботах, головним чином, розкривалася керівна роль партійних організацій у розвитку змагання, аналізувався процес його зародження, поширення різного роду передових починів, узагальнювалася практика партійних комітетів по розвитку руху за комуністичне ставлення до праці.

Якщо у роботах вчених, присвячених висвітленню поширення соцзмагання у період хрущовської «відлиги», багато уваги приділялося вивченню об'єктивних умов переростання соцзмагання у рух за комуністичну працю, то за часів правління Л. Брежнєва йшлося про масовість руху із визначенням числа його учасників.

Основні аспекти поширення соціалістичного змагання у роки правління Л. Брежнєва розкривалися у ґрунтовних дослідженнях з історії України як один із зразків підтримки широкими верствами населення економічної політики партії⁴. Характерною особливістю залишалось висвітлення діяльності трудящих на рівні окремих епізодів без узагальнень щодо визначення їх морального стану та рівня політичної свідомості. Це було цілком логічно з огляду на визначення партією курсу на стандартизацію суспільно-політичного життя, коли трудящі принципово не повинні були мати інших політичних поглядів, ніж вище партійно-державне керівництво.

У роботі В. Шевчука⁵ висвітлювалися заходи КПРС–КПУ, спрямовані на поширення соціалістичного змагання у робітничих колективах, методи його інтенсифікації та контролю за виконанням взятих зобов'язань. Автор зупинився на особливостях організації та поширення соціалістичного змагання у різних регіонах УРСР. Він відзначав пряму залежність рівня організації соціалістичного змагання від потужності партійних зусиль.

Серед дисертаційних досліджень можна назвати праці М. Шепети та М. Плюща, які розглядали соціалістичне змагання як «величне досягнення в організації праці, можливе лише за умов соціалістичного суспільства»⁶.

Науковці, подаючи інформацію про різні аспекти соціалістичного змагання, наводили думку щодо необхідності керованого соціалістичного змагання як засобу інтенсифікації виробництва. Подібні праці сприяли поширенню ілюзії, що людей треба виховати, надихнути на змагання для

отримання вагомих економічних результатів. При цьому не враховувалося, що широкі верстви населення, на відміну від «авангарду», не мали високої свідомості і моральних установок на безкоштовну, по суті, працю.

Оцінюючи соцзмагання як засіб підвищення продуктивності праці, І.О. Гуржій та О.С. Кудлай проаналізували заходи щодо поширення передового досвіду учасниками соціалістичного змагання. Вчені наголошували, що широка пропаганда прикладу передовиків виробництва мала сприяти загальному поширенню змагання за право називатися передовими виробничими колективами⁷.

Участь трудящих у розгортанні соцзмагання у Миколаївській, Одеській та Херсонській областях вивчав М.І. Ольшанський, наголошуючи, що вагомим фактором було бажання працівників «гідно зустріти» 100-річчя з дня народження В.І. Леніна. Звертає на себе увагу оцінка вченим моральних якостей пересічних працівників підприємств. Автор стверджував, що ніяка роз'яснювальна і організаторська робота не могли б принести потрібного успіху у розгортанні соціалістичного змагання, якби «не була забезпечена авангардна роль комуністів»⁸.

Роль господарської реформи у справі розгортання змагання у Харківській, Полтавській та Сумській областях вивчав М.В. Яремченко. Він зробив висновок про підведення міцної економічної бази під соціалістичне змагання рішеннями вересневого 1965 р. Пленуму ЦК КПРС, що орієнтував виробників на підвищення ефективності праці⁹. Процес участі молоді у соцзмаганні на Львівщині досліджувала Р.К. Ковалевська, наголошуючи на важливості участі молодих людей у змаганні через те, що молодь становила близько половини складу робітничого класу¹⁰.

Окремо варто відзначити особливості підготовки праць, присвячених вивченню соцзмагання у різних галузях народного господарства. У роботі О.М. Бистрієвського зроблено спробу на основі аналізу розгортання змагання на промислових підприємствах та будовах УРСР визначити відмінність у поширенні змагання в роки «відлиги» і у більш пізній період. Вчений стверджував, що у період боротьби за виконання завдань восьмої п'ятирічки соціалістичне змагання поповнилося новим змістом. Якщо в період семирічки головним завданням учасників змагання було дострокове виконання завдань народногосподарського плану, то в період восьмої п'ятирічки характерною рисою змагання стала боротьба за підвищення ефективності виробництва, за високу якість продукції, прискорення технічного прогресу, впровадження у виробництво досягнень науки і передового досвіду. Як високе досягнення розглядалося автором залучення до соцзмагання через партійні організації 90% усіх працюючих на підприємствах та будовах УРСР на кінець восьмої п'ятирічки¹¹.

Роль партійних організацій у розгортанні соцзмагання у металургійній та машинобудівній промисловості УРСР досліджували В.Г. Поставний та Г.Г. Поставна. Вчені відмічали суттєвий вплив на соціалістичне змагання впровадження господарської реформи, яка почала здійснюватися після вересневого 1965 р. Пленуму ЦК КПРС. Специфіка полягала у переорієнтації трудящих на боротьбу не лише за кількісні показники, але й за високу якість продукції, за економію коштів, матеріальних трудових ресурсів, за ефективне й швидке впровадження науково-технічних досягнень у виробництво¹².

Розгортання соціалістичного змагання на Донбасі в роки дев'ятої п'ятирічки вивчали В.С. Чистяков та Г.Д. Попов, відзначаючи, що воно набрало більш комплексного характеру із розробкою під керівництвом партійних органів планів підвищення продуктивності праці робітників і бригад та особистих творчих планів інженерів і техніків. На думку вчених, саме з цього часу соцзмагання увійшло в повсякденне життя радянських людей та стало справляти значний вплив на економічний розвиток¹³.

Соціалістичне змагання як ознаку ефективності функціонування господарського механізму при посиленні ролі партійних осередків досліджував А. Маманчук. Він також відзначав важливість участі громадянина у змаганні як фактору формування особистості радянської людини¹⁴.

Розгортання соціалістичного змагання на промислових підприємствах УРСР як засіб зміцнення співробітництва народів СРСР досліджувала В.Артемова, яка вказувала на важливість перетворення змагання на школу інтернаціонального виховання. Вона відзначала за недолік української радянської історіографії незначну увагу до висвітлення впливу соцзмагання на виховання «нової людини» у «душі колективізму, соціалістичного інтернаціоналізму та єдності радянських народів»¹⁵.

Участь громадських організацій у поширенні соціалістичного змагання вивчав у другій половині 1960-х років М. Хоменко, який зосередив увагу на розгортанні руху за комуністичну працю. Автор досліджував характерні риси організаторської роботи партійних, профспілкових і комсомольських організацій республіки у соціалістичному змаганні. Серед них він назвав оперативність при зміні вимог щодо соцзмагання, викликаних господарською реформою, своєчасну зміну завдань, конкретну допомогу його учасникам у розробці соціалістичних зобов'язань та створення умов для їх виконання, ефективне ідеологічне забезпечення соціалістичного змагання¹⁶.

Окремо можна виділити твори представників радянської історіографії, автори яких висвітлювали поширення соціалістичного змагання у сільській місцевості. Узагальнення методів поширення

соцзмагання на селі містилося у роботі В.П. Шкварця, який виділив його особливості у період правління Л. Брежнєва: економічну обґрунтованість, науковий характер, врахування при підведенні підсумків підвищення рентабельності і фондівіддачі, збільшення прибутку, прискорення темпів зростання продуктивності праці¹⁷.

У дослідженні М.В. Траф'яка проаналізовано розвиток соціалістичного змагання між союзними республіками із виділенням ролі УРСР у його популяризації. Однак, автор зробив досить сумнівний висновок про однозначне посилення співробітництва та взаємодопомоги між різними націями СРСР, поглиблення процесу інтернаціоналізації сільськогосподарського виробництва в цілому після березневого 1965 р. Пленуму ЦК КПРС, наголошуючи на перетворенні праці у сільському господарстві у різновид індустріальної праці¹⁸.

Є.М. Коренчук та Є.І. Юрій вивчали розвиток соціалістичного змагання сільських механізаторів у 1966–1970 роках, розглядаючи їх у якості провідників індустріальної праці на селі¹⁹.

Партійне керівництво соціалістичним змаганням працівників села у 1966–1977 рр. вивчав В.Ф. Плисок, який виділив змагання за звання колективу високої культури землеробства та тваринництва як спосіб інтенсифікації сільського господарства. Він також наголошував на суттєвій активізації змагання на честь 100-річчя з дня народження В.І. Леніна. Автор схвалював захист соціалістичних зобов'язань на загальних зборах трудового колективу як форму контролю за їх виконанням. Така практика давала можливість реально оцінити економічні та матеріально-технічні можливості підприємства, попередити окомилування тощо²⁰.

Розвиток руху за комуністичну працю у сільському господарстві у 1970-х роках вивчав Є. Коройд, який зосередив свою увагу на аналізі впливу на поширення руху проведення комуністичних суботників і наголошував, що основу для поширення руху за комуністичну працю становить сама система колгоспно-радгоспного господарювання. На думку автора, розвитку руху сприяло посилення процесів спеціалізації та концентрації колгоспно-радгоспного виробництва, міжгосподарська кооперація та агропромислова інтеграція; збільшення та зміцнення аграрного заgonу робітничого класу, збільшення серед працівників сільського господарства кількості механізаторів – кадрів, які об'єднані у постійних виробничих колективах. Масове розгортання руху за комуністичну працю, як і соціалістичного змагання в цілому, на думку Є. Коройда, було результатом тісного злиття політичного та трудового виховання радянських людей²¹.

У період перебудови з'явилися нові наукові дослідження. Автори розглядали процес поширення соціалістичного змагання з нових позицій, вказуючи на окремі недоліки та прорахунки партійного та

радянського апарату у його організації. Окремо розглядалася участь у соцзмаганні молодих людей та їх можливості щодо активізації широких верств населення у різні періоди існування радянської держави.

У дослідженні Н.Г. Коби розглядалася роль комсомольських осередків в організації соціалістичного змагання у сільській місцевості в 1976–1981 рр. Науковець розглянув процес утворення комсомольсько-молодіжних колективів у складі сільгосп підприємств, роль комсомольців у піднесенні трудової активності сільської молоді²².

В. Васильчук та В.Б. Корняк наголошували на якісно новому розвитку соціалістичного змагання у десятій п'ятирічці із акцентуванням уваги на розгортання змагання за економію та заощадливість²³. В.С. Демчук вивчав розвиток соціалістичного змагання у промисловості УРСР у роки десятої п'ятирічки, виділяючи, як особливість, поширення руху багатостаночників та руху за поглиблення автоматизації виробництва.²⁴

У межах вивчення участі громадян у соціалістичному змаганні представники радянської історіографії розглядали ще кілька масових суспільних рухів, які мали продемонструвати єдність партії та народу у вирішенні завдань чергової п'ятирічки. Серед них можна виділити рухи новаторів та раціоналізаторів, які отримали широке висвітлення у наукових дослідженнях.

Так, у роботі А.І. Кушнір виділялися рухи за створення фонду новаторських пропозицій та впровадження двозмінної роботи, механізацію та автоматизацію виробництва тваринницької продукції, які, на думку автора, дозволили забезпечити технологічне переозброєння сільського господарства²⁵.

Партійне керівництво рухом раціоналізаторів та винахідників у роки дев'ятої п'ятирічки вивчав Г.П. Тарасов, який проаналізував кількісні показники за числом раціоналізаторів і винахідників, кількістю поданих пропозицій із визначенням ступеня їх впровадження у виробництво і визначенням розмірів економії від втілення у життя відповідних вдосконалень. Цей аналіз (збільшення кількості раціоналізаторів з 716 тис. до 828 тис. та їх пропозицій – відповідно 771 тис. і 881 тис.) дав можливість автору зробити висновок про подальше поширення раціоналізаторського і винахідницького рухів в УРСР впродовж 1971–1975 років²⁶.

У якості характерної риси руху раціоналізаторів та винахідників А. Ференець називав його колективність, наголошуючи, що в умовах науково-технічної революції вагомі винаходи та вдосконалення можуть бути здійснені лише внаслідок колективної творчої діяльності. Проаналізувавши кількісні показники роботи раціоналізаторів, автор зробив висновок, що більшість раціоналізаторських пропозицій подавалися

бригадами, у складі яких об'єднувалися теоретична підготовка інженерно-технічних працівників та практичний досвід робітників²⁷.

У роботі П. Агапова та М. Кіпи узагальнювався досвід керівництва КПРС організаціями науково-технічної творчості трудящих України. Вчені зробили неправомірний висновок, що підвищення ролі масових творчих самодіяльних організацій у здійсненні соціальної політики партії, розгортанні науково-технічної революції було закономірним явищем, обумовленим зростанням провідної ролі робітничого класу та значимістю цих організацій у політичній системі розвинутого соціалістичного суспільства²⁸.

Серед наукових праць представників радянської історіографії, які вивчали різні аспекти розгортання соціалістичного змагання, можна виділити дослідження, автори яких замислювалися над засобами підвищення зацікавленості трудящих у результатах своєї праці. Окремо ці питання досліджувалися стосовно працівників промисловості та сільського господарства. Вплив зростання рівня матеріального добробуту трудящих на їх участь у соціалістичному змаганні за збільшення продуктивності праці висвітлено у роботах В.М. Вітківської, А.І. Ленського, Б.Г. Куліковського, І.О. Літаша, які проаналізували зростання рівня оплати праці і соціальних виплат та зміни у ставленні працівників до виконання обов'язків у зв'язку із збільшенням рівня заробітної плати. Вчені розглядали процес підвищення життєвого рівня населення як одну із головних передумов піднесення соціалістичної економіки²⁹.

Зв'язок між покращенням побутових умов трудящих та зближенням рівня сільського і міського населення, підвищенням ефективності суспільного виробництва та зростанням продуктивності праці проаналізовано у роботі З.І. Заграй. Автор також розглянув розвиток соціалістичного змагання у сфері побутового обслуговування³⁰.

Зближення рівня життя сільського і міського населення як важливий аспект забезпечення участі трудящих у соціалістичному змаганні розглядалося у роботі М.Я. Чернявського, який надавав важливого значення запровадженню пенсійного забезпечення для колгоспників у 1965 р. та поступовому вирівнюванню розміру заробітної плати працівників сільського господарства, робітників і службовців. Саме із зростанням рівня культурного забезпечення села автор пов'язував піднесення політичної свідомості сільського населення та успішне розгортання ідейно-політичної роботи на селі³¹.

Необхідність забезпечення швидкого піднесення сільського господарства поставила перед науковцями проблему підвищення зацікавлення працівників колгоспів та радгоспів у результатах власної праці. Причому, якщо у наукових роботах, написаних у роки правління

М.С. Хрушова, головний акцент робився на моральному стимулюванні, то у більш пізній період йшлося про матеріальні вигоди від активної трудової діяльності. Вчені більше стали говорити про економічні чинники зацікавлення працівників, певною мірою відмежувавшись від суто позаекономічного примусу до праці працівників сільського господарства, який часто рекламувався на сторінках наукових видань у роки «відлиги» через «турботу партії про включення якомога більшої кількості людей до руху за комуністичне ставлення до праці».

М.В. Стеценко звернув увагу на важливість морального та матеріального заохочення працівників радгоспів України – передовиків соцзмагання через встановлення призів чи премій для визнаних трудівників³². В.О. Колесниченко порівняв здійснення «ленінських принципів матеріальної зацікавленості» у роки «відлиги» та на початку правління Л. Брежнєва. Він наголосив, що однією з причин зниження темпів розвитку сільського господарства на початку 1960-х років була недостатня матеріальна зацікавленість колгоспів у більш продуктивному розвитку громадського виробництва. Великого значення автор надавав авансуванню оплати праці колгоспників у гарантованих розмірах, яке було, по суті, перехідною ланкою до встановлення грошової оплати праці колгоспників без нарахування трудоднів. Саме перехід частини колгоспників на грошову оплату праці, на думку В.О. Колесниченка, сприяв підвищенню трудової активності колгоспників, зростанню продуктивності їх праці, зниженню виробничих затрат у рамках участі у соціалістичному змаганні³³.

У роки перебудови у якості вагомого засобу підвищення ефективності соціалістичного змагання вчені називали публікації періодичної преси. Проаналізувавши публікації, присвячені вдосконаленню соціалістичного змагання шахтарів протягом 1971–1980 рр., І. Павка, Л. Чорновол, С. Глазунов виділили недоліки висвітлення цього питання у пресі: відсутність системи у висвітленні патріотичних починів та ініціатив, часту заміну рубрик з питань соціалістичного змагання, відсутність аналізу причин відставання окремих трудових колективів, недостатньо повне висвітлення прискорення науково-технічного прогресу, недостатнє використання виступів спеціалістів народного господарства, передовиків, новаторів виробництва. Вченими було проаналізовано зміну акцентів висвітлення у пресі соціалістичного змагання у різні періоди. 1973 рік був названий у якості рубежу помітного збільшення якісного рівня висвітлення у пресі соціалістичного змагання внаслідок запровадження різних форм подачі матеріалів, більш ефективного використанні читацької пошти, активізації залучення до виступів у пресі спеціалістів народного господарства, передовиків та ударників виробництва. Вчені наголошували, що у 1973–

1974 рр. намітилася тенденція до систематизації діяльності газет, підвищення їх цілеспрямованості. У другій половині 1970-х років значно підвищилася ефективність дії робськорівських рейдів та оглядів на підвищення ефективності суспільного виробництва.

Серед науковців середини 1980-х років, які досліджували розвиток соціалістичного змагання варто виділити Ю. Сиволоба. Вчений значним недоліком у налагодженні соцзмагання називав відсутність економічних і матеріальних стимулів його продовження, що було причиною відставання соціалістичної економіки, де 99% працюючих залишалися «охопленими» соціалістичним змаганням³⁴.

У дослідженнях пострадянських вчених масове соціалістичне змагання розглядається як один із засобів залучення працівників до безоплатної праці в умовах надмірної етатизації суспільного життя. Доведено, що «охоплення» багатьох трудящих соціалістичним змаганням забезпечувалося за допомогою ідеологічного тиску та адміністрування із загрозою репресії стосовно працівників³⁵.

Відповідно до суджень сучасних науковців сама радянська система господарювання хоча й сприяла відносно тривалому певному збереженню стабільності економічного та суспільно-політичного життя, але не передбачала несилового впровадження досягнень науково-технічного прогресу у виробництво³⁶.

У дослідженні С. Семанова участь трудящих у соціалістичному змаганні розглядалася через призму життєвого шляху Л. Брежнєва, який брав участь у його організації та поширенні на частині підприємств республіки, а також був один із головних організаторів освоєння цілинних земель. Праця робітників в умовах змагання розглядалася як бажання трудящих піднести економічну могутність власної держави, яка була символом братерства та співробітництва всіх трудящих³⁷.

Характеризуючи досягнення радянської економіки, яка розвивалася у межах соціалістичного змагання, С. Кара-Мурза вказував, що у роки правління Л. Брежнєва СРСР перетворився на єдину у світі самодостатню країну, яка була надовго забезпечена всіма необхідними ресурсами³⁸.

Загалом у сучасний період відбувається переосмислення багатьох понять, пов'язаних із організацією соціалістичного змагання та ефективністю радянської економіки. Російські дослідники в основному сходяться на думці, що краху радянської економіки сприяла «холодна війна», надмірні фінансові вливання до військово-промислового комплексу, підризна діяльність західних спецслужб. Однак, СРСР мав достатній запас економічної міцності. Українські науковці акцентують увагу на аналізі негативних сторін радянської дійсності у порівнянні із західними стандартами життя, наголошуючи, що основою процвітання радянської

економіки була низькооплачувана праця трудящих та їх трудовий ентузіазм, який підігрівався ідеологічною роботою партійних органів.

Соціалістичне змагання залишилося фактично вивченим на рівні окремих епізодів, а визначення його економічної та суспільно-політичної доцільності ще потребує ґрунтовних наукових досліджень. Вивчення вимагають також і настрої працівників, охоплених змаганням, оскільки очевидно, що теза про виключну примусовість праці в соціалістичному суспільстві вичерпала себе.

¹ Санцевич А.В. Українська радянська історіографія (1945–1982 рр.). – К.: Вища шк., 1984.

² Калакура Я.С. Историко-партийная наука и актуальные вопросы современности. – К., 1974; Калакура Я.С. Комуністична партія України в боротьбі за розв'язання завдань будівництва комунізму: Історіографічний нарис. – К., 1976.

³ Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004.

⁴ Див.: Історія Української РСР: У 8-ми томах. – Т.8: Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–70-ті роки). – Кн. 1: Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945–50-ті роки). – К., 1979; История Украинской ССР: Краткий очерк. – К., 1982. – С. 420-435.

⁵ Шевчук В.П. На вирішальному напрямі. – К., 1970.

⁶ Шепета М.Т. Рост творческой активности рабочего класса Украинской ССР на завершающем этапе строительства социализма (1951–1958 гг.). – Автореф. дис. докт. истор. наук. – К., 1974; Плющ Н.Р. Вклад рабочего класса Украинской ССР в ускорение научно-технического прогресса в промышленности (50–70-е годы). – Автореф. дис. д-ра ист. наук. – К., 1983.

⁷ Кудлай О.С. Робітничий клас України в боротьбі за відбудову і розвиток промисловості у післявоєнний період. – К., 1965; Гуржій І.О., Кудлай О.С. Героїчне минуле і славне сучасне робітничого класу України. – К., 1971; Кудлай О.С. Радянський народ – нова історична спільність людей. – К., 1972.

⁸ Ольшанський М.І. Партійні організації промислових підприємств – ініціатори дальшого розвитку соціалістичного змагання трудящих (1965–1970 рр.) (За матеріалами Миколаївської, Одеської та Херсонської областей) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 66-71.

⁹ Яремченко М.В. Діяльність партійних організацій промислових підприємств по розвитку соціалістичного змагання в умовах господарської реформи 1965–1970 рр. // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 98-104.

¹⁰ Ковалевська Р.К. З досвіду соціалістичного змагання серед молоді Львівщини в період комуністичного будівництва // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 129.

¹¹ Бистрієвський О.М. Керівництво партійних організацій соціалістичним змаганням на промислових підприємствах і будовах Української РСР у 1959–1970 рр. // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 8-14.

- ¹² Поставний В.Г., Поставна Г.Г. Партиїні організації республіки в боротьбі за втілення в життя ленінських принципів розвитку соціалістичного змагання (З досвіду металургійної і машинобудівної промисловості 1966–1970 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 27-28.
- ¹³ Чистяков В.С., Попов Г.Д. Керівництво партійних організацій Донбасу дальшим розвитком соціалістичного змагання у промисловості в умовах розвинутого соціалізму // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 85. – К., 1976. – С. 50-58.
- ¹⁴ Маманчук А.И. Партийные организации Украины во главе социалистического соревнования за повышение эффективности промышленного производства в десятой пятилетке // науч. труды по истории КПСС. – Вип. 98. – К., 1979. – С. 96-103.
- ¹⁵ Артемова В.Я. Социалистическое соревнование как средство укрепления братского сотрудничества народов Союза ССР (На материалах промышленных предприятий Украинской ССР, 1971–1975 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 98. – К., 1979. – С. 121-129.
- ¹⁶ Хоменко Н.М. Партийное руководство деятельностью общественных организаций по развитию социалистического соревнования рабочего класса (1966–1970 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 100. – К., 1979. – С. 113-121.
- ¹⁷ Шкварець В.П. Діяльність партійних організацій України щодо поліпшення соціалістичного змагання на селі (1959–1972 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 41.
- ¹⁸ Траф'як М.В. Братерське співробітництво союзних республік – одна з найважливіших умов втілення в життя аграрної політики КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 81. – К., 1976. – С. 39-47.
- ¹⁹ Коренчук Є.М., Юрій Є.І. Партиїне керівництво соціалістичним змаганням сільських механізаторів (1966–1970 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – С. 65.
- ²⁰ Плисюк В.Ф. Партийное руководство социалистическим соревнованием тружеников села (1966–1977 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 94. – К., 1976. – С. 113-121.
- ²¹ Короед Е.С. Развитие движения за коммунистическое отношение к труду в сельском хозяйстве // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 94. – К., 1978. – С. 121-126.
- ²² Коба Н.Г. Партийное руководство деятельностью комсомола Украины по развитию трудовой активности сельской молодежи в 1976–1981 гг. // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 138. – К., 1986. – С. 108-115.
- ²³ Васильчук В.Н., Корняк В.Б. Деятельность парторганизаций по повышению трудовой активности трудящихся // (На материалах производственных объединений, 1976–1980 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 143. – К., 1986. – С. 74-79.
- ²⁴ Демчук В.С., Ясыр Н.Д. Из опыта партийного руководства социалистическим соревнованием трудовых коллективов промышленных предприятий Украины в

годы десятой пятилетки // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 141. – К., 1986. – С. 52-58.

²⁵ Кушнір А.І. Розвиток творчої ініціативи і трудової активності аграрного заgonу робітничого класу // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 81. – К., 1976. – С. 36-37.

²⁶ Тарасов Г.П. Партиїні організації України на чолі руху винахідників та раціоналізаторів в роки дев'ятої п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 85. – К., 1976. – С. 131-137.

²⁷ Ференец А.Ф. Партийные организации Украины во главе движения изобретателей и рационализаторов в годы восьмой пятилетки // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 98. – К., 1979. – С. 56-60.

²⁸ Агапов П.В., Кипа Н.М. Из опыта партийного руководства организациями научно-технического творчества трудящихся Украины в условиях развитого социализма // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979. – С. 49-55.

²⁹ Вітковська В.М. Турбота партії про зростання життєвого рівня трудящих в період розвинутого соціалізму // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 109-114; Ленський А.І. Керівництво партійних організацій Донбасу діяльністю місцевих Рад по підвищенню матеріального добробуту трудящих (1966–1971 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 123-128; Куліковський Б.Г., Літаш І.О. Діяльність Компартії України по підвищенню добробуту трудящих – основного завдання дев'ятої п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 128-133.

³⁰ Заграй З.І. Діяльність партійних організацій України по розвитку побутового обслуговування трудящих (1966–1970 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 115-123.

³¹ Чернявський М.Я. Піклування Комуністичної партії про зближення життєвого рівня міського і сільського населення в період розвинутого соціалізму // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 133-140.

³² Стеценко М.В. Керівництво партійних організацій соціалістичним змаганням працівників радгоспів України (1959–1972 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 73. – К., 1975. – С. 29-34.

³³ Колесниченко В.О. Здійснення Компартією України ленінських принципів матеріальної заінтересованості в колгоспному виробництві (1961–1970 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 93-99.

³⁴ Сиволоб Ю.В. Ведущая роль рабочего класса в социалистическом соревновании на этапе развитого социализма: (На материалах Украинской ССР). – Дис... д-ра. ист. наук. – К., 1985.

³⁵ Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.) // Україна крізь віки. – Т. 13. – К., 1999. – С. 93-114.

³⁶ Новітня історія України (1900–2000) / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.П.Дрожжин та ін. – К., 2000. – С. 401.

³⁷ Семанов С. Брежнев – правитель «Золотого века». – М., 2002.

³⁸ Кара-Мурза С. Советская цивилизация от великой победы до наших дней. – М., 2002. – С. 118-119.